

V. Ecsedy Judit

Rejtett nyomdák

Nem a legújabb kor sajátossága, hogy bizonyos tartalmú könyvek megjelentetését akadályozták vagy tiltották. Bizonyos mértékű ellenőrzés szinte a könyvnyomtatás legkorábbi szakaszától fogva jellemző volt az európai könyvkiadásra. Országonként más-más mértékben, de minden hatalom, uralkodó vagy egyház figyelemmel kísérte a kiadandó vagy már kiadott könyveket. Erre többféle módszer kínálkozott: mindenekelőtt a nyomdaalapítás engedélyhez kötése, azután a kiadandó kéziratok előzetes bemutatásának kikötése.

Amár megjelent könyvek utólagos ellenőrzésére szolgált a könyvkereskedők készletének felülvizsgálása, lefoglalása vagy ugyanígy a nyomdák átvizsgálása és természetesen a szerző megbüntetése. Ezért azután a régi időkben a nemkívánatosnak ítélt könyvek szerzői és kiadói is találékonyan, többféle módszerrel próbálták megakadályozni, hogy a hatóságok a nyomukra bukkanhassanak. Többek között ezért is olyan sok az író neve nélküli, anonim könyv. A régi könyvek egy másik jelentős csoportja sem azt a várost, sem azt a nyomdát nem jelöli meg címlapján, ahol a könyv megjelent. Nem ritkán évszámot sem írtak a könyvet. Holott Európa-szerte rendelkezések sora kötelezte arra a nyomdászokat és a könyvkiadókat, hogy ezeket az adatokat közöljék az általuk kiadott könyvek címlapján.

Ritkább és különlegesebb az az eset, amikor a nyomdász ráírt ugyan valamilyen várost vagy nyomdát is a nála megjelent könyvre, de ezek az adatok hamisak vagy koholtak, tehát kitaláltak voltak. Hamis kiadási helyről beszélünk, ha a könyv nem azt a helységet, várost nevezi meg, ahol készült, hanem egy másik – létező – helyet. Koholt, vagy más szóval fiktív kiadási helyről, ha a könyv nem létező helyet vagy kiadót jelöl meg, vagy olyant (például olyan távot, vagy más földrészen lévő), ahol eleve nem készülhetett.

Titkos nyomdahelyű könyveink kétfélék. Egyik részük hamis külföldi vagy koholt kiadási hellyel, de valójában idehaza készült – másik részük magyarországi várost tüntet fel, pedig külföldön jelent meg. Ez utóbbiak könyvészeti érdekességük mellett történeti, vallási eszmetörténeti vonatkozásuk miatt akár külön tanulmányt is érdemelnének, most azonban csak a kérdés egyik feléről lesz szó, nevezetesen az idehaza készült, hamis és koholt kiadási helyű régi nyomtatványokról, méghozzá elsősorban a 18. századiakról.

Vajon felfedezhető-e valamiféle rendszer, amelynek alapján bizonyos művek hamis, mások pedig koholt kiadási hellyel (impresszummal) jelentek meg? Úgy látszik, igen. A 18. század során tartalmukban és műfajukban élesen válik el egymástól a létező, de hamis városnevet feltüntető kiadványok csoportja (tehát olyan helynevekkel, ahol elvileg nyugodtan készülhettek volna e művek). Ezek mindegyike protestáns, többségében evangélikus áhítatossági munka, énekeskönyv, imádságoskönyv vagy katekizmus, kisebb részben protestáns használatra kiadott biblia. Ezzel szemben a fiktív hely- vagy városnevet megjelölők többnyire politikai, egyházipolitikai, szabadgondolkodó vagy egyszerűen csak játékos tartalmú kiadványok.

Ugyanígy bizonyos rendszer figyelhető meg, ha kiadványainkat időrendi szempontból vesszük szemügyre. A hamis helynévvel megjelent kiadványok legtöbbször 1725 és 1760 között jelent meg, tehát inkább a század első felében, míg a koholtak kevés kivételtől eltekintve az 1787–1793-as évek termései.

Előbb részletesebben a hamis kiadási helyű könyvekről lesz szó, majd néhány példa ilusztrálja a századvégi, fiktív helynevű szabadgondolkodós és játékos tartalmú könyveket is.

A hamis és koholt kiadványok mindegyikénél a cenzúra figyelmének elterelése, kijátékszása volt a cél. E hamis és koholt helynevek alkalmazása néhány olyan kérdést is felvet, amelyet nem lehet megkerülni:

- Honnan ismerhetők fel a hamis vagy koholt nyomtatási helyű könyvek?
- Hogyan állapítható meg egy kiadási helyről, hogy az nem fedi a valóságos megjelenési helyet?
- Miért ne készülhettek volna e külföldi várost megjelölő kiadványok valóban külföldön?
- És végül: ha nem ott készültek, akkor vajon hol?

A régi magyarországi nyomtatványok rendszeres és részletes feltárása során bebizonyosodott, hogy az impresszum-adatok hiányainak pótlása, vagy a hamisak helyesbítése elsősorban az egyes korabeli nyomdák betűtípusainak és nyomdai díszjeleinek összevetése alapján lehetséges (lásd a *Régi magyarországi nyomtatványok* addigi két kötetét, amely az első hazai nyomtatványokkal foglalkozik 1473-tól 1635-ig, és hamarosan elkészül a harmadik, 1655-ig tartó kötet is). A legtöbb régi nyomtatványt, amelynek megjelenési körülményeiről semmilyen korabeli adat nem maradt fenn, csak magából a kiadvány külsejéből kiindulva lehet helyhez vagy nyomdához kötni. Vagy a régi nyomtatványok még a 18. században is önmagukban árulkodnak arról, hogy melyik nyomdában készültek. A használt betűtípusok, díszek módszeres vizsgálata elárulja mindazt, amit a szerző és a nyomdász olyan gondosan – hamis vagy koholt helynév feltüntetésével – el akart titkolni. Sokszor a kiadási év is hamis, mint némelyik katekizmus esetében, amikor a későbbi nyomdász egy korábbi, létező kiadást utánoz.

Vajon miért nem hihető, hogy e könyvek ténylegesen külföldön készültek? Vajon nem lett volna egyszerűbb ezeket valóban külföldi – németországi vagy németalföldi – városokban nyomtatni? Miért kell kételkednünk a külföldi helymegjelölések láttán?

Aligha lehetséges ugyanis, hogy terjedelmes köteteket olyan gyakran nyomtattak volna ki külföldön. Ezek behozatala sokkal nehezebb volt, mint itthoni előállításuk. A harmincad (vám)hivatalokat ugyanis semmiképpen sem kerülhette el egyetlen nagyobb könyvszállítmány sem. A könyvvizsgálati iratok között legnagyobb számban a Bruckban és Pozsonyban revízió alá vett könyvjegyzékeket találni (a korabeli könyvvizsgálati gyakorlaton belül ugyanis megkülönböztetendő a cenzúra, amely az itthon nyomtatott könyvekre vonatkozott, és a revízió, amely a külföldről behozott könyveket érintette). A külföldről behozott könyveket korszakunkban tehát revízió alá vetették, még a külföldi akadémiákról hazatérő diákok tucatnyi könyvét is alaposan átvizsgálták és kérdéses esetben Bécsbe továbbították. Vajon milyen eséllyel jöhettek volna át százszámra több száz lap terjedelmű evangélikus énekeskönyvek? Nem is szólva a tetemes szállítási költségekről (*1. kép*).

Azt gondolhatnánk, hogy másik megoldás is kínálkozott az engedély nélküli nyomtatáshoz, tudniillik, ha a nyomdász egyszerűen nem írt a könyvre sem kiadási helyet, sem nyomdát. Van sok ilyen hely megnevezése nélküli nyomtatvány is, köztük számos evangélikus hitbuzgalmi mű. Ez azonban valószínűleg nem jelentett olyan biztonságot a nyomdásznak, mint ha külföldi vagy valamilyen más, távolabb eső magyarországi helynevet tüntetett fel címlapján. Könnyen megérthető, hogy ha egy város környékén a könyvárusok hely és nyomdász megnevezése nélküli kiadványokat árultak, legelőször az akkoriban csaknem mindig egyetlen városbeli nyomda került gyanúba. Amellett korábbi rendeletek sorozata tette kötelezővé minden nyomda számára a hely és a nyomda megjelölését minden kiadványa esetében. Ezt egyébként maguk a nyomdászok is kívánatosnak vélték – főleg más nyomdák esetében – a privilégiumok tiszteletben tartása miatt. Az azonos tartalmú rendeletek gyakori megismétlése azonban azt mutatja, hogy a kiadók és a nyomdászok sohasem tartották be maradéktalanul e szabályokat.

A 18. század nagyobb részében a vallásgyakorlást az 1731. évi *Carolina resolutio* szabá-

1. kép

Csak a bal oldali könyv készült Bázelen 1760-ban, a jobb oldali ezt utánozva Pozsonyban, vagy húsz évvel később jelent meg. – Alul felnagyítva a hasonlóan szánt, de mégsem azonos dísz.

lyozta. Ennek értelmében a protestánsok nyilvános vallásgyakorlata igen korlátozott volt, de a rendeletben szerepelt, hogy családi körben, magán-lelkigyakorlatként protestáns vallásos szövegeket szabad olvasni. Ezt azért kell szem előtt tartanunk, mert a protestáns vallásgyakorláshoz szükséges könyveket a hatóságok nem általában tiltották, hiszen a törvény értelmében nem is tilthatták. De a nyomdász csak cenzúrán átment könyvet nyomtathatott, annak pedig szinte semmi esélye sem volt, hogy a katolikus cenzor átengedjen egy evangélikus könyvet.

Vajon milyen eszközei voltak az országos hatóságoknak az engedély nélküli protestáns kiadványok nyomdáival, kiadóival szemben? Úgy tűnik, hogy vallási kiadványok ügyében az országos hatóságok szinte sohasem hajtottak végre megtorlást, legalábbis olyan súlyosat nem, mint amilyennel fenyegetőztek, tudniillik a nyomda bezárását. Vagyis nem találtak olyan bizonyítékot az engedély nélküli nyomtatásra, amelynek alapján a nyomdát bezárhatták, vagy felszerelését elkobozhatták volna. A könyvárusok, könyvkötők árujának lefoglalását a korabeli iratok tanúsága szerint nem az országos, hanem a helyi szervek kezdeményezték. A nyomdászoknak nem annyira az országos hatóságoktól kellett tartaniuk, hanem inkább akiktől közvetlen függőségi viszonyban voltak. Ez pedig legtöbb esetben a katolikus püspök,

vagy a helyi jezsuita akadémia volt. Ez a függőség kényszerítette a püspökök és katolikus hatóságok szolgálatában álló nyomdászokat arra, hogy csak titokban (hely megjelölése nélkül vagy hamis, ritkább esetben fiktív helynévvel) nyomtassanak protestánsok számára. Nem katolikus szolgálatban álló nyomda létesítésére a hatóságok természetesen nem adtak volna engedélyt. Itt nemcsak a püspöki székhelyek nyomdáiról van szó: a városi nyomdák elsődleges megrendelői is a katolikus papság és az ottani iskola tanárai közül kerültek ki.

Azokban az évtizedekben, amikor a hamis nyomdahelyű kiadványok többsége megjelent, protestánsok kezében lévő városi vagy magánnyomda már csak a debreceni és a löcsei volt – eltekintve az erdélyi helyzettől, ahol a protestáns könyvek kiadásának nem volt akadálya. De ott nem lévén számottevő magyar ajkú evangélikus lakosság, ilyen jellegű könyvek is kevésbé jelentek meg. A löcsei nyomdának 1720 után egyre csökkent a jelentősége – pedig éppen a felső-magyarországi evangélikus lakosság könyvvel való ellátását vállalta korábban. 1720 után kalendáriumokon és tankönyveken kívül nemigen vállalkozott más művek kiadására, éppen a helyi jezsuita cenzorok sorozatos zaklatása miatt, akik bizonyos könyvek megjelentetését elve megöltötték, másokat tartalmilag megcsonkítottak.

A 18. században tehát egyetlen olyan magyarországi nyomda sem működhetett, amely bevalottan az evangélikus lakosság számára adott volna ki könyveket. Más szóval 1700-tól egészen *II. József* türelmi rendeletéig (1781) az a ma ismert húsz-egynéhány evangélikus énekeskönyv- és ugyanennyi imádságoskönyv-kiadás, amely a magyar ajkú evangélikusok vallásgyakorlását szolgálta, kevés kivétellel hamis kiadási hellyel jelent meg. E hamis helymegjelölés tehát több évtizeden keresztül járható útnak bizonyult a hatóságok megtévesztése és végső soron a cél elérése érdekében.

A hamis és koholt kiadási helyű, valójában idehaza készült nyomtatványok „leleplezése” némileg újrarájzolta a 18. századi magyarországi könyvkiadásról, illetve a külföldön megjelent magyar nyelvű könyvekről eddig kialakult képet. Összefoglalóan annyit állapíthatunk meg, hogy jóval kevesebb magyar nyelvű mű jelent meg ténylegesen külföldön, mint az korábban ismeretes volt, ezzel növelve az idehaza készült művek számát. Másrészt bizonyos arányok is megváltoztak, elsősorban a győri és soproni nyomda termelékenységének javára.

A magukat „debreceni”-nek valló könyvek túlnyomó része protestáns vallásgyakorláshoz szükséges énekeskönyv és zsoltároskönyv, katekizmus vagy protestáns iskolában használatos tankönyv, így *Molnár Gergely* és *Comenius* latin nyelvtankönyvei. Ez utóbbiakról korábban senki sem sejtette volna, hogy a nyomdák kénytelenek voltak ezeket is hamis kiadási adatokkal megjelentetni. Erdélyben és Debrecenben természetesen jelenhettek meg ilyen tankönyvek, és meg is jelentek sűrűn. De az ország egyik végéből a másikba szállítani e tankönyveket nem érte meg. Amellett éppen a tankönyvek kiadása volt a nyomdák számára az egyik legjövedelmezőbb vállalkozás, hiszen biztos piacuk volt és nagy példányszámban készülhettek. Így azután ma már legalább tíz Comeniustól, Molnár Gergelytől és *Johannes Rheniustól* származó latin nyelvkönyvről tudjuk, hogy hamis debreceni vagy löcsei kiadási hely feltüntetésével, de valójában nyugat-dunántúli műhelyekben jelentek meg. Ugyanígy protestáns imakönyvek és énekeskönyvek is vannak köztük. Ezért vagy húsz művet le kell írunk a debreceni városi nyomda kiadványai sorából, minthogy azok Győrben vagy Sopronban készültek, hamis „Debrecen” megjelöléssel. A debreceni nyomdának ugyanis – hazai műhelyeink közül egyedülállóan – fennmaradtak 18. századi számadásai az évente megjelent kiadványaikról. Tételünket igazolja, hogy ezek közül a „hamis” könyvek közül egyetlenegy sem szerepel a korabeli nyomdai számadásokban (2. kép).

Leginkább a soproni könyvkiadásról alkotott kép változik így meg. A mostani vizsgáldások nyomán felfedezett ötvenegy hamis kiadási hellyel megjelent és valójában Sopronban nyomtatott mű együttes terjedelme kb. 24 000 lap, vagyis ezek átlagos kis, 12-rét formátumával számolva kb. ezer ív. Ha az 1750-es évet vesszük szemügyre, a mostanáig számon tartott soproni nyomtatványok terjedelme mindössze öt ív volt. Ugyanebben az évben itt, Sopronban, hamis „Frankfurt” megjelöléssel 170 ívnyi terjedelemben nyomattak

énekeskönyvet, vagyis a nyomda valóságos termelékenysége ebben a kiragadott évben kb. harmincöt-szöröse a mostanáig számontartottnak. Nem minden évben ilyen látványos a különbség, de azért jelentős: négyszerese, hatszorosa a mostanáig ismertnek.

II. József türelmi rendeletét követően (1781) nem volt szükség többé hamis helynevek mögé rejteni a nem katolikus könyveket. Ezután szinte egy csapásra megszűntek a magukat „frankfurti”-nak vagy „debreceni”-nek nevező evangélikus énekes- és imádságoskönyvek, megjelentek viszont ugyanezek soproni, pozsonyi vagy pesti kiadási helyvel.

Mely külföldi városok szerepeltek hamis, és melyek fiktív helynévként? Az evangélikus énekes és áhítatosági művek helynevének kiválasztásánál könnyen érthető, hogy nyomdászaink a németországi városokat részesítették előnyben, úgy gondolva, hogy e könyvek akár ott is készülhettek volna. A hamis helynevű evangélikus (vagy általában protestáns) könyvek közül a legtöbb Frankfurtot, és körülbelül egyenlő mértékben Augsburgot, Jénát, Lipsét vagy Wittenberget választotta. A hamis hazai nyomdahelyek közül, ahogy már volt róla szó, csak az evangélikus Lőcsét és a református Debrecént választották – érthető okokból.

Felvetődik a kérdés, hogy vajon kereshetünk-e rendszert e helynévválasztásban? Elmondhatjuk-e, hogy például a győri nyomda mindig a hamis Lőcse vagy Jéna nevet választotta, vagy Sopron mindig Frankfurtot? Következetesség vagy véletlen műve volt, hogy melyik hamis kiadási helyet választották a nyomdák?

A tényleges nyomdahelyek megfejtése azt bizonyítja, hogy nem volt különösebb rendszer e külföldi városnevek kiválasztásában. Mindössze annyit, hogy a protestáns könyvek következetesen németországi helynevet kaptak. A győri Streibig-nyomda például felváltva használta az augsburgi, frankfurti, nürnbergi, zürichi vagy wittenbergi megjelenési helyet. A budai Landerer-nyomda a valóságosak közül a Strassbourg, Párizs és Berlin neveket, a kitaláltak közül pedig a Miapolis, Cosmopolis vagy Gondolat-falva elnevelést, az egri püspöki nyomda a Mohiló, Párizs-Berlin vagy Leopoldis megjelölést használta.

Bár a Frankfurt nevet kimagaslóan legtöbbször a soproni Siess-nyomda használta, azért ők sem kizárólagosan ezt, hanem mellette a külföldiek közül még az Augsburg, Lipcse, Nürnberg és Regensburg, a hazaiak közül pedig a Debrecen és Lőcse nevet választotta.

Külön tanulmányozást érdemel a század utolsó harmadának vallási-politikai vitáinak hamis- vagy kitalálthelynév-választása. Itt meg kell jegyeznünk, hogy a Magyarországon használt koholt helynevek nagy része európai közkinccs volt: Mohilow jelzéssel az osztrák tartományokból is ismert kiadvány. Ugyanígy alkalmazták Európa-szerte a Cosmopolis elnevezést is, amely szinte magáért beszél, vagy a Philadelphia nevet, amelynek századvégi gyakori alkalmazása célzatként értendő az amerikai államok első kongresszusának színhelyére.

2. kép

Ez a „debreceni” nyelvtankönyv
Győrben készült

Azt mondhatjuk, hogy a nyomdászok vagy kiadók vallási, politikai és néha csak kényelmi okból alkalmazták a hamis vagy nem létező helyneveket. Az így terjesztett könyvek többségénél indokolt volt az óvatosság. Így alakulhatott ki az a helyzet, hogy a nyomdászok hamis és fiktív impresszummal adtak ki könyveket, és a szerzők lehetőleg szintén eltitkolták kilétüket. Bár egy-egy cenzor feltételezte a valós nyomdahelyet, sőt, néha alsóbb szinten bizonyítékot is gyűjtöttek, felsőbb hatóságok a nyomdászt – a *Martinovics-perben* hozott ítélet kivételével – nem büntették meg.

A rejtett nyomdahelyek feloldása során nemegyszer olyan költött kiadási helyek is akadtak, amelyeket egyszerűen játékoságból, tréfából írtak a nyomtatvány címlapjára. Ilyen például a holdban, csillagok közt játszódó alkalmi vers, amelyet „Lunakatschalkan” adtak ki, vagy a fürdőhelyek életét szatirikus versbe szedő könyvecske, amely „Tsöbörtsökön” jelent meg. Ezek mögött semmilyen komolyabb megfontolást vagy titkolnivalót nem kell keresnünk, bár nagyobb valószínű, hogy cenzor sosem látta őket (*3. kép*).

1786-ban ismeretlen feljelentő Bécsből azzal a közléssel fordult a Helytartótanáchoz, hogy a pozsonyi *Weber Simon Péter* nyomdájában éjjelente tiltott könyveket és brosúrákat szedet ki, azokat Kecskemétre küldi köttetni és ott egy református pap terjeszti. A feljelentő javasolta, hogy tartsanak házkutatást a nyomdásznál. A vizsgálat megtörtént, de Weberre nézve semmi következménye nem lett az ügynek. Valószínűleg Weber valamelyik vetélytársától származott a feljelentés. A tiltott vagy engedély nélküli könyveket kiadó nyomdászok bizonyára tudták, hogy sokkal kényelmesebb és kevesebb feltűnéssel jár, ha fényes nappal, a többi munka között kerítenek sort az ilyenek kinyomtatására, nem pedig éjjel. A rosszindulatú vádnak azonban lehetett valamilyen alapja, mert nem is egy hamis vagy fiktív nyomdahelyű kiadványról bizonyosodott be a használt betűk és díszek alapján, hogy a pozsonyi Weber-nyomdában készült, valószínűleg engedély nélkül.

A már forgalomba került, cenzúrárt megkerült könyvekkel kapcsolatban a könyvkereskedők a legkülönbözőbb módon próbálták magukat tisztázni a hatóságok előtt és a figyelmet másfelé terelni. Amikor *Laczkovics János*nak, később a jakobinus per áldozatának egyik röpirata a fiktív „Jeruzsálem” megjelenési hellyel forgalomba került és a cenzúra felfigyelt rá, a könyvkereskedők azt próbálták elhitetni a revizorokkal, hogy ez a könyv nem kapható könyvkereskedőknél, hanem csak magánszemélyek jutottak hozzá, akik azt utazó szepességi szücsök révén Szászországból és Brandenburgból meg más külföldi országokból csempészik be. Aligha volt olyan revizor, aki ezt a mesét elhitte, de hol folytathatta volna a keresést? (Pedig *Laczkovics* e munkája – *A keresztény vallásban magát oktani vágó utazó* – nem valahol külföldön, hanem a pesti *Landerer-nyomdában* készült, akármit is mondott róla szerzője.)

A Martinovics-per tárgyalásai, kihallgatásai során sok szó esett egy esetleges titkos nyomdáról, amely a hatóságok sejtése szerint engedély nélkül működött és veszélyes, cenzúrázatlan iratokat adott volna ki.

A titkos nyomda gyanúja *Barco* tábornok megjegyzése nyomán merült fel, aki azt írta 1794. augusztus 14-i jelentésében, hogy hasznos volna rászorítani az összeesküvés két társaságának igazgatóit, hogy vallják be, hol van a saját nyomdájuk, vagy hol nyomtatják ki az ilyen, cenzúrázatlan irataikat? A kérdés különös hangsúlyt kapott, amikor *Laczkovics János* iratait keresték lakásán és a házkutatás során 1794. augusztus 27-én egy kis kézinyomdát találtak nála. A kis kézinyomdáról *Laczkovics* elmondta, hogy azt neki valaki a kávéházban tizenkét groschenért(!) adta el, de ő soha semmire nem használta, és használata nem is könnyű.

Még a házkutatást megelőzően *Laczkovics* arra a kérdésre, hogy tud-e titkos nyomdáról, azt válaszolta, hogy nincs tudomása ilyenről az országban, és még senkit sem hallott ilyesmiről beszélni. Azt vallotta viszont, hogy a budai *Landerer* kinyomtatott különböző olyan munkákat, amelyek nem kerültek cenzúra elé.

A Magyarországon található titkos nyomdákról kérdezve a másik vádlott, *Szentmarjay Ferenc* vallomásaiban elmondta, hogy egyszer *Rousseau* egyik munkájának fordításáról beszélgetve, *Laczkovics*tól megtudta, hogy ő az ilyeneket *Landerer*nél nyomtatja ki. Fel-

tételezi tehát, mondta Szentmarjay, hogy Landerer részt szokott venni ilyen vállalkozásokban. *Hajnóczy Józseftől* is érdeklődtek egyes munkáinak kinyomtatásáról, ő azonban, minthogy a vádban szereplő művek egyikét sem ismerte el sajátjának, azt is tagadta, hogy közvetlenül dolga lett volna bármelyik nyomdával.

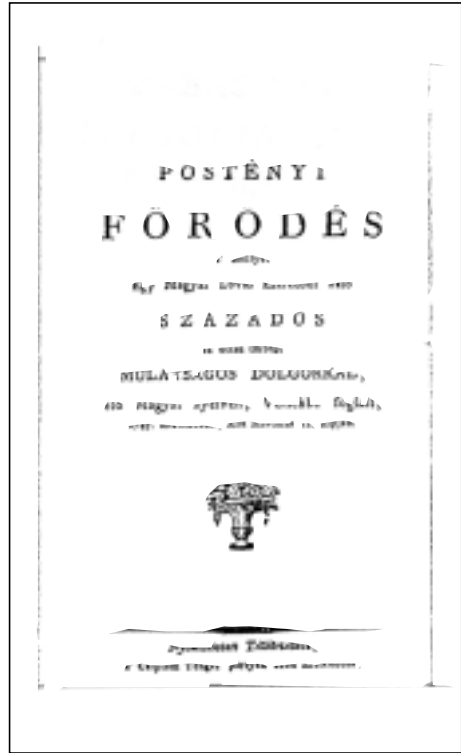
Laczkovics más, titokban a budai Landerernél kinyomtatott munkáiról is vallott, amelyek rendszerint hely és év megjelölése nélkül jelentek meg, bevallása szerint általában 200–300 példányban. Azt azonban tagadta, hogy a cenzúra engedélye nélkül bármit is kiadott volna és védelmében ismételten tagadta, hogy titkos nyomdája lenne.

I. Ferenc Magyarországon 1793. június 23-án kihirdetett rendelete szerint tilos volt magánnyomdát tartani. Ma már biztosra vehetjük, hogy a jakobinusoknak nem volt titkos nyomdájuk. Az utókor mégis tudomása van ebből az időből egy kis magánnyomdáról, igaz, nem olyanról, amilyenről a jakobinusper kihallgatásai során tudakozódtak. *Takács Ráfael* ferences szerzetes kis háziynyomdájáról van szó, amellyel mai ismereteink szerint Pádén (de talán máshol is, ahol megfordult), néhány lap terjedelmű imádságokat, szöszedeteket, szentképeket nyomtatott. Feljebbvalóinak jóindulatú figyelmeztetése után azonban 1794 nyarán nyomdáját állítólag szétrombolta, betűit pedig egy könyvkötőnek adta el. Saját vallomása szerint ezután csak szentképek sokszorosításával foglalkozott, mégis, akik gyanakodva figyelték munkálkodását, Martinovicséhoz hasonló sorssal fenyegették.

A királyi tábla és a hétszemélyes tábla 1795. május 2-án és 4-én hozott ítéletet Landerer Mihály budai nyomdász felségsértési és hűtlenségi perében. A perbe *Hajnóczy József* vallomása nyomán került, aki a bécsi vizsgálóbizottság előtt megemlítette, hogy *Verseghy Ferenc* Landerer Mihályt is bevezette a titkos társaságba, de a királyi jogügyi igazgató azért is elfogatta, mivel lehetségesnek tartotta, hogy Martinovics és Laczkovics kátét az ő műhelyében nyomtatták.

Landerer Mihály a tábla vizsgálóbizottsága előtt beismerte, hogy Verseghytől megkapta leírásra mindkét kátét, mindkettőt lemásolta, de elolvasásuk félelmet és borzalmat keltett benne. Az eredeti egy a másolatát is visszaadta Verseghynek, s ő soha senkinek sem mutatta meg. Arról, hogy a kátét ki akarták volna nyomtatni, nem tud, titkos könyvet ő maga csak egyszer nyomott ki: *Trencz Frigyes históriáját* 1791-ben.

A napjainkban tipográfiai módszert alkalmazó kutató meglepődve tapasztalja, hogy a betűtípusok és könyvdíszek vizsgálata mint nyomravezető módszer, nem új keletű: ismeretes volt a 18. századi könyvvizsgálók (cenzorok és revizorok) előtt is. Jó példa erre éppen az említett *Renck Frigyes* esete. Amikor kiadta élettörténetének kilencedik és tizedik kötetét, amelyek közül az előbbi a francia forradalom eseményeit a szemtanú elevenség-

3. kép

A multságos könyv nem Tsöbörtsökön jelent meg, hanem Pozsonyban

gével írja le (1791), és strassburgi impresszummal látta el, a szerző – vagy talán a nyomdász – szükségesnek látta a cím után külön lapon még egyszer megjegyezni, hogy a könyvet a távoli Strassbourban nyomták, ennek tulajdoníthatók az esetleges sajtóhibák. Amikor a kötetek megjelentek a pest-budai könyvkereskedőknél, *Gabelhofer Gyula* könyvvizsgáló mindjárt gyanakodott, hogy ez a Strassbourg talán még sincs olyan távol, talán itt van Pest-Budán. Elindult megkeresni azt a nyomdát, ahol ilyen betűk vannak, és már a második műhelyben rátalált a keresett betűkre: a budai Landerer Mihálynál. Gabelhofer megjegyezte jelentésében, hogy hasonló betűi ugyan *Patzkó Ferenc* nyomdásznak is vannak, de mégsem ugyanazok. Ezután Trenc kénytelen volt bevallani, hogy könyvét valóban ott nyomták. Mint láttuk, utóbb maga Landerer is bevallotta ezt. (Trenc Frigyes egyébként, aki olyan nagy rajongója volt a francia forradalomnak, utóbb maga is guillotine alatt végezte, mert amikor visszatért Párizsba, gyanúba fogták, hogy kémkedik.)

Amikor a kihallgatásoknál a titkos nyomdáról faggatták a vádlottakat, valójában a jakobinus káték után nyomoztak. Számos kérdés vonatkozott a jakobinus káték kinyomtatásának körülményeire – nemcsak Laczkovics vállalatánál –, az eredmény azonban mindig ugyanaz volt: mindenki csak kéziratban látta, vagy amit valaki nyomtatott káténak vélt, arról bebizonyosodott, hogy valami más, titokban terjesztett könyv. A vizsgálatoknak nem sikerült nyomtatott kátéra bukkanniuk, és azóta bizonyosnak látszik, hogy e káték valóban sohasem jelentek meg nyomtatásban. A kihallgatások során azonban szinte minden vádlottnál érdeklődtek e káték kinyomtatása felől és elsősorban a budai Landerer-nyomdát vették gyanúba.

Landerer neve már korábban, más ügy kapcsán is szóba került. *Matthias Riethaller* pesti cenzor bejelentést tett a Helytartótanácsnál és mellékelte egy brosúrát, amelyet valaki állítólag *Stahel és Kilián* pesti könyvkereskedésében vett. A brosúra címe *Egy nagy nevezetű külső országi, és „nyomtatott Cosmopolisban”*. A bejelentés szerint a kiadvány mindössze 16 lapból áll, de tele van a francia forradalmat támogató eszmékkel, igen veszélyes könyv. Riethaller úgy vélte, hogy mivel a füzet magyarul van, különösen veszélyes és minden példányát azonnal el kell kobozni. Stahel és Kilián könyvesboltjának átkutatásakor megtalálták a mű kéziratát és százhatvanhét kinyomtatott példányát is elkobozták. Kilián azt vallotta, hogy a kéziratot egy névtelen levél kíséretében küldték meg neki, tudomása szerint nincs cenzúrázva, de neki a cenzúra létezéséről nem is volt tudomása [!]. Továbbá azt vallotta, hogy a szóban forgó munkát a budai Landerer nyomta.

Ezt a kijelentést Landerer Mihály kihallgatása követte, de az kijelentette, hogy 1790-ben, az írás megjelenésekor éppen nem is volt idehaza, így nem tudja, hogy az ő nyomdájában készült-e vagy sem, akkori segéde pedig azóta meghalt. A Helytartótanács megítélése szerint bár kézzelfogható bizonyíték Landerer ellen nincs, a gyanú továbbra is fennáll ellene, hiszen a nyomdájában törtétekért távollétében is őt terheli a felelősség. (Valóban az ő műhelyében készült az említett röpirat.)

Szirmay Antal, aki a jakobinus szervezkedés történetét még kortársként, az 1800-as évek elején megírta, megjegyezte, hogy bár az a gyanú merült fel, hogy Landerer nyomta a jakobinus kátét, de amint írja, „külföldi betű lévén rajta utánaözva, ez bizonyítható nem volt”. *Kazinczy Ferenc* azonban, maga is a jakobinus per vádlottja és elítélte, erre megjegyezte, hogy „A’ mit a’ *Káték* kinyomtatása felől ír Szirmay, az mind haszontalan csevegés: soha nyomtatott kátét senki sem látott”.

Ugyanitt Kazinczy azt is megindokolta, hogy szerinte miért volt kapható a budai Landerer Mihály tiltott könyvek kinyomtatására: „...nem kapván annyi pénzt fősvény anyjától, mint amennyire szüksége lett volna, ha meg-kenték, titkon nyomtatgatott holmit, s így Verseghyvel barátságba jött.”

Az ilyen titkon kiadott könyvek (akár hamis, akár költött kiadási hellyel) érdekes adalékokat nyújtanak a maguk korának jobb megértéséhez. Hiszen egy korszakra az is jellemző, hogy milyen könyvek voltak nemkívánatosak.